

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणारे घटक: एक आधुनिक

दृष्टीकोन

अतुल अशोकराव इंगळे

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. अमरदीप असोलकर

सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विभाग, महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. जॉन चेल्लादुराई

संशोधन मार्गदर्शक, अधिष्ठाता, आंतरविद्याशाखा, एम.जी.एम. विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा

प्राथमिक स्तर हा मुलांच्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा विकासात्मक टप्पा मानला जातो. या टप्प्यावर मुलांचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास घडून येतो. व्यक्तिमत्त्व विकास ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया असून त्यावर अनेक अंतर्गत व बाह्य घटकांचा प्रभाव पडतो. आधुनिक काळात शिक्षण व्यवस्था, कुटुंब रचना, सामाजिक वातावरण, तंत्रज्ञान, माध्यमे आणि जीवनशैली यामध्ये मोठे बदल झाले आहेत. या बदलांचा प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर खोल परिणाम होत आहे. या शोध निबंधात प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचा आधुनिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. कुटुंब, शाळा, शिक्षक, सहाध्यायी, अभ्यासक्रम, खेळ, माध्यमांचा प्रभाव, डिजिटल तंत्रज्ञान, सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरण तसेच मानसिक आरोग्य हे प्रमुख घटक म्हणून विचारात घेतले आहेत. अभ्यासासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. निष्कर्षातून असे दिसून येते की, मुलांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास हा एकत्रित प्रयत्नांचा परिणाम असतो. केवळ शैक्षणिक प्रगतीवर भर न देता भावनिक, सामाजिक व नैतिक विकासासाठी तितकेच महत्त्व देणे आवश्यक आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धतीत बालकेंद्रित दृष्टिकोन स्वीकारून, सकारात्मक वातावरण निर्माण केल्यास प्राथमिक स्तरावरील मुलांचा संतुलित व सशक्त व्यक्तिमत्त्व विकास साधता येऊ शकतो.

मुख्य संबोध: प्राथमिक शिक्षण, व्यक्तिमत्त्व विकास, बालविकास, आधुनिक शिक्षण, सर्वांगीण विकास

प्रस्तावना

प्राथमिक शिक्षण हा मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाचा पाया मानला जातो. बालकाच्या जीवनातील पहिली काही वर्षे ही त्याच्या मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक घडणीसाठी अत्यंत निर्णायक असतात. व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीच्या विचारपद्धती, वर्तन, भावना, मूल्ये आणि सामाजिक जाणीव यांचा एकत्रित परिणाम होय. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास हा केवळ बौद्धिक क्षमतेपुरता मर्यादित नसून तो सर्वांगीण स्वरूपाचा असतो. आधुनिक समाजात झपाट्याने होणारे सामाजिक, आर्थिक व

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

तांत्रिक बदल मुलांच्या जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव टाकत आहेत. एकीकडे माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाच्या संधी वाढल्या आहेत, तर दुसरीकडे स्पर्धा, ताणतणाव आणि मूल्यांतील बदल यांमुळे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासमोर नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. पूर्वी कुटुंब आणि शाळा हेच मुख्य प्रभावी घटक मानले जात होते; मात्र आज माध्यमे, इंटरनेट, सामाजिक जाळी आणि बदलती जीवनशैली हेही प्रभावी घटक ठरत आहेत.

प्राथमिक स्तरावर मुलांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक कौशल्ये, भावनिक स्थैर्य, सर्जनशीलता आणि नैतिक मूल्ये विकसित होणे अत्यंत आवश्यक आहे. मात्र केवळ अभ्यासक्रमकेंद्रित शिक्षण या विकासासाठी पुरेसे ठरत नाही. शिक्षक, पालक, शाळेचे वातावरण, खेळ, सहाध्यायी संबंध आणि समाज यांचा एकत्रित प्रभाव मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडतो. या पार्श्वभूमीवर, प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा आधुनिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या शोध निबंधात या घटकांचा सविस्तर विचार करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणारे प्रमुख घटक ओळखणे.
3. आधुनिक काळातील बदलांचा बालविकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
4. शाळा, कुटुंब व समाजाच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
5. संतुलित व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती

हा शोध निबंध दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. बालविकास, शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र, संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल व संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाची संकल्पना

सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सर्व पैलू संतुलित व एकत्रित स्वरूपात विकसित होणे होय. यामध्ये शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकासाचा समावेश होतो. शारीरिक विकासामुळे मुलांची आरोग्यदृष्ट्या वाढ होते, तर मानसिक व बौद्धिक विकासामुळे विचारशक्ती, स्मरणशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित होते. सामाजिक विकासामुळे मुलांमध्ये सहकार्य, संवाद, समजूतदारपणा आणि सामाजिक नियमांची जाणीव निर्माण होते.

भावनिक विकास हा व्यक्तिमत्त्वाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असून त्यातून आत्मविश्वास, आत्मसंयम, सहानुभूती आणि भावनांचे योग्य व्यवस्थापन शिकवले जाते. नैतिक विकासामुळे मुलांमध्ये प्रामाणिकपणा, शिस्त, जबाबदारी आणि मूल्यांची जोपासना होते. या सर्व घटकांचा परस्पर संबंध असून एकाचा विकास दुसऱ्याला पूरक ठरतो.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

प्राथमिक स्तरावर सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास घडविणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण या टप्प्यावर मुलांच्या सवयी, मूल्ये आणि दृष्टिकोन घडत असतात. या काळात योग्य मार्गदर्शन, सकारात्मक वातावरण आणि अनुभवाधारित शिक्षण मिळाल्यास मुले आत्मविश्वासी, संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक म्हणून विकसित होऊ शकतात. भविष्यातील सक्षम समाजनिर्मितीसाठी सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास हा शिक्षणाचा मूलभूत उद्देश मानला जातो.

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणारे घटक

प्राथमिक स्तर हा मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा पाया असतो. या टप्प्यावर मुलांचा शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास वेगाने घडतो. कुटुंब, शाळा, समाज आणि आधुनिक बदल यांचा या सर्वांगीण विकासावर मोठा प्रभाव पडतो.

- कुटुंबीय वातावरण:** कुटुंब हे मुलांचे पहिले शिक्षणकेंद्र असते. पालकांचे वर्तन, संवादशैली, मूल्ये आणि भावनिक आधार मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर खोल परिणाम करतात. प्रेमळ, सुरक्षित आणि शिस्तबद्ध कुटुंबीय वातावरणात वाढलेली मुले आत्मविश्वासी, भावनिकदृष्ट्या स्थिर आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम असतात. पालकांनी मुलांशी संवाद साधणे, त्यांच्या भावना समजून घेणे आणि प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. अति कडक शिस्त, दुर्लक्ष किंवा ताणतणावपूर्ण वातावरण मुलांच्या भावनिक विकासावर नकारात्मक परिणाम करू शकते.
- शाळा व शिक्षकांची भूमिका:** शाळा हे मुलांचे दुसरे महत्त्वाचे विकासकेंद्र आहे. शिक्षकांचे व्यक्तिमत्त्व, अध्यापन पद्धती, शिस्त आणि सहानुभूती मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व घडणीवर प्रभाव टाकतात. बालकेंद्रित, अनुभवाधारित आणि संवादात्मक अध्यापनामुळे मुलांचा आत्मविश्वास, सर्जनशीलता आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित होतात. शिक्षक मुलांसाठी आदर्श व्यक्ती ठरतात, त्यामुळे त्यांचे वर्तन आणि मूल्ये मुलांवर सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव टाकू शकतात.
- सहाध्यायी व सामाजिक संबंध:** सहाध्यायांसोबतचा संवाद, मैत्री आणि सहकार्य मुलांच्या सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असतो. खेळ, समूहकार्य आणि सामूहिक उपक्रमांमधून मुलांना सहानुभूती, सहकार्य, नेतृत्व आणि संघर्ष हाताळण्याची क्षमता मिळते. सकारात्मक सहाध्यायी संबंध आत्मविश्वास वाढवतात, तर नकारात्मक अनुभव मुलांच्या मानसिकतेवर परिणाम करू शकतात. म्हणूनच शाळेतील सामाजिक वातावरण सुरक्षित व समावेशक असणे आवश्यक आहे.
- अभ्यासक्रम व सहशालेय उपक्रम:** अभ्यासक्रमाबरोबरच खेळ, कला, नाट्य, संगीत आणि क्रीडा यांसारखे सहशालेय उपक्रम मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या उपक्रमांमुळे सर्जनशीलता, आत्मअभिव्यक्ती, नेतृत्वगुण आणि संघभावना विकसित होते. केवळ पुस्तकी शिक्षणावर भर दिल्यास व्यक्तिमत्त्व विकास अपुरा राहतो. संतुलित अभ्यासक्रम आवश्यक आहे.
- सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरण:** मुलांचे सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरण त्यांच्या मूल्यांवर, वर्तनावर आणि दृष्टिकोनावर परिणाम करते. परंपरा, संस्कृती, समाजातील मूल्ये आणि सामाजिक अपेक्षा मुलांच्या नैतिक विकासात महत्त्वाची

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

भूमिका बजावतात. सकारात्मक सामाजिक वातावरण मुलांमध्ये जबाबदारी, सहिष्णुता आणि सामाजिक जाणीव निर्माण करते. मात्र सामाजिक विषमता किंवा नकारात्मक प्रवृत्ती मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रतिकूल परिणाम करू शकतात.

6. **डिजिटल तंत्रज्ञान व माध्यमांचा प्रभाव:** आधुनिक काळात डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव मुलांच्या जीवनावर वाढला आहे. शैक्षणिक ॲप्स आणि माहिती तंत्रज्ञान ज्ञानवृद्धीस मदत करतात; परंतु अति वापरामुळे एकाग्रतेचा अभाव, सामाजिक अलगाव आणि भावनिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. तंत्रज्ञानाचा संतुलित आणि मार्गदर्शित वापर केल्यास मुलांचा बौद्धिक व सर्जनशील विकास साधता येतो.
7. **मानसिक व भावनिक घटक:** मुलांचे मानसिक व भावनिक आरोग्य हे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाचे केंद्रबिंदू आहे. भावनिक सुरक्षितता, स्वीकार, प्रोत्साहन आणि समजूतदारपणा मिळाल्यास मुले आत्मविश्वासी आणि सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करतात. ताणतणाव, भीती आणि न्यूनगंड यांचा विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो. म्हणूनच प्राथमिक स्तरावर मुलांच्या भावनिक गरजांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

आधुनिक दृष्टीकोन व आव्हाने

आधुनिक काळातील शिक्षण व्यवस्था वेगाने बदलत असून त्यामध्ये स्पर्धा, मूल्यापनाचा दबाव आणि सामाजिक अपेक्षा वाढल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर मुलांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास दुर्लक्षित होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. म्हणून समतोल, बालकेंद्रित आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचा आधुनिक दृष्टीकोन आवश्यक ठरतो.

1. **बालकेंद्रित शिक्षण पद्धती:** आधुनिक दृष्टीकोनात बालकेंद्रित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जाते. या पद्धतीत मुलांच्या गरजा, क्षमता, आवडी आणि गती लक्षात घेऊन अध्यापन केले जाते. केवळ अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यापेक्षा अनुभवाधारित शिक्षण, कृतीशील उपक्रम आणि संवादात्मक अध्यापनावर भर दिला जातो. यामुळे मुलांचा आत्मविश्वास, सर्जनशीलता आणि विचारशक्ती विकसित होते. बालकेंद्रित दृष्टिकोन मुलांना सक्रिय शिकणारे बनवतो आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा नैसर्गिक विकास साधतो.
2. **समतोल शिक्षण दृष्टिकोन:** आधुनिक शिक्षणात शैक्षणिक प्रगतीसोबत भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकासालाही समान महत्त्व देणे आवश्यक आहे. केवळ गुण, स्पर्धा आणि परीक्षांवर लक्ष केंद्रित केल्यास मुलांमध्ये ताणतणाव वाढतो. समतोल दृष्टिकोनात अभ्यास, खेळ, कला, विश्रांती आणि सामाजिक संवाद यांचा योग्य समन्वय साधला जातो. यामुळे मुलांचा सर्वांगीण विकास होतो आणि शिक्षण आनंददायी बनते.
3. **मूल्याधिष्ठित शिक्षण:** मूल्याधिष्ठित शिक्षण आधुनिक काळात अत्यंत आवश्यक आहे. प्रामाणिकपणा, सहानुभूती, सहकार्य, जबाबदारी आणि सामाजिक बांधिलकी यांसारखी मूल्ये मुलांमध्ये रुजवणे गरजेचे आहे. शिक्षण केवळ माहितीपुरते मर्यादित न राहता जीवनकौशल्ये आणि नैतिक जाणीव निर्माण करणारे असावे. मूल्याधिष्ठित शिक्षणामुळे मुलांचा नैतिक विकास होतो आणि ते संवेदनशील व जबाबदार नागरिक बनतात.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

4. **मानसिक आरोग्य व भावनिक कल्याण:** आधुनिक शिक्षणात मुलांच्या मानसिक आरोग्याला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. वाढती स्पर्धा, परीक्षांचा दबाव आणि सामाजिक तुलना यामुळे मुलांमध्ये ताणतणाव निर्माण होतो. भावनिक आधार, समुपदेशन, सकारात्मक संवाद आणि सुरक्षित वातावरण दिल्यास मुलांचे भावनिक संतुलन राखले जाते. मानसिकदृष्ट्या सक्षम मुले अधिक आत्मविश्वासी आणि शिकण्यास उत्साही असतात.
5. **तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर:** आधुनिक शिक्षणात तंत्रज्ञान महत्त्वाची भूमिका बजावते. डिजिटल साधने ज्ञानवृद्धीस उपयुक्त असली तरी त्यांचा अति वापर हानिकारक ठरू शकतो. म्हणून तंत्रज्ञानाचा समतोल आणि मार्गदर्शित वापर आवश्यक आहे. शैक्षणिक ॲप्स, ई-साहित्य आणि संवादात्मक साधने योग्य प्रमाणात वापरल्यास मुलांचा बौद्धिक व सर्जनशील विकास साधता येतो.
6. **पालक-शिक्षक सहकार्य:** आधुनिक दृष्टीकोनात पालक आणि शिक्षक यांच्यातील सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मुलांच्या शिक्षणासाठी दोघांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. नियमित संवाद, पालकसभा आणि मार्गदर्शन कार्यक्रमांमुळे मुलांच्या गरजा समजून घेता येतात. पालक-शिक्षक सहकार्यामुळे मुलांना सातत्यपूर्ण मार्गदर्शन मिळते आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला बळकटी मिळते.

निष्कर्ष

प्राथमिक स्तरावरील मुलांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासावर अनेक घटकांचा एकत्रित प्रभाव पडतो. कुटुंब, शाळा, शिक्षक, सहाध्यायी, अभ्यासक्रम, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक वातावरण हे सर्व घटक परस्परपूरक आहेत. आधुनिक काळातील बदलांनी विकासाच्या संधी वाढवल्या असल्या तरी आव्हानेही निर्माण केली आहेत. संतुलित व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी केवळ शैक्षणिक यशावर लक्ष केंद्रित न करता भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकासासाठी महत्त्व देणे आवश्यक आहे. बालकेंद्रित शिक्षण पद्धती, सकारात्मक वातावरण, पालक-शिक्षक समन्वय आणि मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन स्वीकारल्यास प्राथमिक स्तरावरील मुलांचा सशक्त व समतोल व्यक्तिमत्त्व विकास साधता येईल. असा विकासच समाजासाठी जबाबदार, संवेदनशील आणि सक्षम नागरिक घडविण्यास उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ

1. भोसले, एन. एस. (2018). बालविकास : संकल्पना व शैक्षणिक उपयोग. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
2. काळे, आर. के. (2019). प्राथमिक शिक्षणातील नवदृष्टी. नाशिक: यशवंत प्रकाशन.
3. गायकवाड, एम. डी. (2017). शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि बालव्यक्तिमत्त्व. कोल्हापूर: स्नेहवर्धन प्रकाशन.
4. मोहिते, एस. एल. (2020). बालकेंद्रित अध्यापन पद्धती. औरंगाबाद: प्रतिभा प्रकाशन.
5. शिर्के, पी. आर. (2021). आधुनिक शिक्षण आणि मूल्यशिक्षण. मुंबई: ग्रंथाली.
6. देशपांडे, ए. व्ही. (2016). बालशिक्षण : सिद्धांत व व्यवहार. पुणे: साधना प्रकाशन.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal

Impact Factor 8.3 www.ijesh.com **ISSN: 2250-3552**

7. महाराष्ट्र शासन, शिक्षण संचालनालय. (2020). प्राथमिक शिक्षणातील गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम. मुंबई: शासन प्रकाशन.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद. (2018). शाळा शिक्षणातील सर्वांगीण विकास दृष्टिकोन. नवी दिल्ली: एनसीईआरटी.